

İRAN'DA BİR DİLBİLİM ARAŞTIRMA GEZİSİ ÜZERİNE RAPOR

GERHARD DOERFER
ÇEVİREN SEMİH TEZCAN

17 Eylül ile 11 Ekim 1973 tarihleri arasında dört kişilik bir araştırma grubu İran'daki dillerin incelenmesi için bir gezi yapmıştır. Bu araştırmacılar şunlardır:

Dr. Milan Adamović (Yugoslav)
Mosayyeb Arabgol (İranlı)
Fuat Bozkurt (Türk)
Prof. Dr. Gerhard Doerfer (Alman)

İran makamları gezi sırasında bize dostça yardım sağlamışlardır, kendilerine teşekkürü borç biliriz.

Aşağıda yalnız *Türk* dilleri ile ilgili incelemelerin sonuçlarını göstermek istiyorum. İlkönce (17 Eylül tarihinde) Hazar Denizinin doğu kıyısındaki (Bihşehr ile Bender-i Şâh arasında yer alan) Gelügâh köyünü inceledik. Doğuda Kâzvin'e kadar ulaşan asıl Azerbaycan dil bölgesinin epeyce uzağında kalan bu köyde bir Azerî lehçesi konuşulmaktadır. Bu lehçenin Azerî karakteri (komşu köy olan Heştike'nin lehçesi de buna çok benzer) örn. *yeke* 'büyük', *arvad* 'kadın', *év* 'ev' gibi sözcüklerde kendini ortaya koymaktadır. Öte yandan bu lehçede İranca etkisi altında $ö > e$ (örn. *gez* 'göz', *dert* 'dört') ve $ü > u$ (örn. *uç* 'üç', *yuz* '100') olmuştur. Bilindiği üzere İrancada $ö$, $ü$ sesleri yoktur. İran'ın bu kadar doğusunda bir Azerî lehçesi bulunduğu türkolojide şimdiye değin bilinmiyordu. Şu da var ki, daha da doğuda bulunan Herat'ta (Afganistan) bir Azerî lehçesinin konuşulduğu bilinmekteydi. Krş. L. Ligeti: Sur la langue des Afchars d'Afghanistan, AOH XVII, 1957, s. 109-156. (En yeni, ancak şimdiye değin doğrulanmamış haberlere göre Kâbil'de bile artık yok olmak üzere olan bir Azerî lehçesi konuşulmaktadır, ancak burada söz konusu olan lehçenin başka bir Türk diline ait olması da mümkündür.) Belki ileride "güneybatı" ya da Oğuz dilleri diye adlandırdığımız dillerin - Azerbaycan Türkçesi de bunlardan - yalnız batıda yayılmış olduğu biçimindeki kanımızı yeniden gözden geçirmek zorunda kalacağız.

Yine 19 Eylül tarihinde Günbed-i Kābūs Türkmenleri arasında dil kayıtları yaptık. İran Türkmencesi şimdiye değin pek az araştırılmıştır. (Ancak Yusuf Azmun'un güzel makalesini burada hatırlatmak isterim: Türkmen Halk Edebiyatı Hakkında, R. R. Arat İçin, Ankara 1966, s. 32-83.)

Asıl amacımız ise Horasan Türkçesinin incelenmesi idi. Avrupa haritalarında Horasan'ın kuzeyi genellikle Türkmen bölgesi olarak gösterilir; bu açıkça yanlıştır (burada Türkmenler pek azdır). Öte yandan İran'da yayınlanmış olan Ferheng-i cuğrâfiyâ'î-yi İrân bu bölgede konuşulan Türkçeyi tıpkı Azerbaycan Türkçesi için olduğu gibi, yalnızca "turkî" diye göstermektedir. Bu da yerinde değildir. Benim, özellikle TDAYB 1969, s. 8-11'de ortaya koymuş olduğum gibi Horasan Türkçesi, Oğuz dilleri arasında kendi başına bir Türk dilidir. Demek ki, Güneybatı Türkçesi şimdiye değin sanıldığı gibi yalnız üç dili, Türkiye Türkçesi, Türkmençe ve Azerbaycan Türkçesini değil, bunlara Horasan Türkçesinin de katılmasıyla dört dili kapsamaktadır. Horasan Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi ile Türkmençe arasında yer almaktadır. Bir çok noktalarda daha çok Azerbaycan Türkçesini anımsatır. Ancak örn. bu dil de Türkmençe gibi Ana Türkçe vokal uzunluklarını korumuştur; örneğin:

'at' *at* : 'ad' *ād*

'dil' *dil* : 'diş' *dîş*

Gittiğimiz ilk Horasanî köyü, 20 Eylül tarihinde, Bucnürd batısındaki Şeyh Teymür, son Horasanî köyü ise, 5 Ekim tarihinde, Bucnürd güneyindeki Esadli oldu. Gezi yolumuz büyük bir yay çizerek şu yerlerden geçti: Bucnürd - Kūçān - kuzeyde Luṭf-ābād'a değin varan uzanmalar - Meşhed ve doğu İran sınırı (burada Türklere rastlamadık) üzerinden - Türbet-i Cām yakınları (burada Lenger'e uğrayarak en güneydoğudaki Horasanî köyünü inceledik) - Neyşābūr yakınları - Cuğatāy (gezimizin en güneybatı noktası) - Hukm-ābād ve dağlar arasından Bucnürd'a geri dönüş. Toplam olarak Horasan'ın 23 şehir ve köyünde kayıtlar yaptık.

Horasan Türkçesinin başlıca üç ana lehçesini saptayabildik: Birçok sözcük Horasan lehçelerinin hepsinde ortaktır, örn. 'kadın' her yerde *hātın*, *hātun* biçimindedir. Kimi sözcükler ise farklılık gösterir; 'büyük' için kullanılan sözcük çoğu yerde *kata*, fakat Şeyh Teymür ve Bucnürd'da *behey*, Dere-gez ve Luṭf-ābād'da ise *böhöy* biçimindedir. 'Ev' için kullanılan sözcüğün dil coğrafyasına göre dağılımı ilgi çekicidir. Üç ana lehçede şu tipleri bulduk:

I *év* kuzeybatıda ve batıda: Şeyh Teymür, Bucnürd, Cuğatāy, Kelāt (İsferāyin yakınında), Esadli;

- öv kuzeyde: Dere-gez, Luṭf-âbâd;
 II öy kuzeydoğuda geniş bir alanda: Ziyâret, Şîrvân, Kûçân, Şûrek, Dovgâ'î, Mârişk, Kelât (Meşhed yakınında), Guçgî;
 oy ayrıksal* olarak Lenger'de.
 III eu güneyde: Neyşâbûr dolaylarında (Rûḥ-âbâd, Herv-i 'Ulyâ, Pîr-Kumâc), Kâra-bâğ, Sulṭân-âbâd, Hukm-âbâd;
 ev ayrıksal olarak Çerem'de.

Görüldüğü gibi yaptığımız kayıtlardan dil coğrafyasına ilişkin kesin bilgiler elde etmek olanağı vardır. Horasan Türkleri bölgesinin dil yönünden görünümünü 106 haritaya dayanarak vermek niyetindeyim. Bu bölgede 25 000 kadar sözcük, 150 sayfalık metin ve 150 sayfalık gramer malzemesi toplamış bulunmaktayız.

İranca etkisinin güneye doğru gittikçe arttığı açık olarak ortaya çıkmaktadır; güneyde Türkler çok daha az sayıda ve ayrıksal olarak yaşamaktadır. Birçok Türkçe sözcük yalnız kuzeyde korunabilmiş, güneyde ise yitmiştir. Yukarıda 'ev' için verilen sıralamadan da görülebileceği üzere Türkçenin aslî seslerinden *ö* ve *ü* yalnız kuzeyde korunmuştur (Eski Horasan Türkçesi için **öv* biçiminin kabul edilmesi gerekir). Sözcüğü *öv*, *öy* biçiminde bulunduran lehçeler *ö*, *ü* seslerini korumuşlardır. Öteki lehçeler ise (bunlar çoğunluktadır) *ö* > *e*, *ü* > *i* ses değişimini yapmışlardır (örn. *dert* 'dört', *iç* 'üç'). Lenger'de *ö* > *o*, *ü* > *u* olmuştur (*dort*, *uç*). Yalnız, bozulmamış Türkçe konuşulan Türkmenistan'a sınırdas olan kuzeydoğuda *ö*, *ü* sesleri korunabilmiştir (*dört*, *üç*).

Son olarak 10 ve 11 Ekim tarihlerinde Sunçur (Kirmânşâh'ın 60 km kuzey doğusunda) ve iki komşu köy (Kâl'a-yi Ferhâd-ḥân, Kurva) incelendi. Buradaki Türkler geniş bir vadi çukurluğunun kuzeyinde, öteki Türklerden uzakta, onlardan ayrı, Kürtler ve Farslarla çevrili olarak yaşamaktadır. Bunlar, kendi dillerini Azerbaycan Türklerinin dillerinden açıkça ayırt etmektedirler. Yine de bunların dili esasta Azerbaycan Türkçesi olup, Azerbaycan Türkçesinin en güneydeki ileri karakolları olarak gösterilmelidir. (Aynallu ve Kaşgay dillerini ben Azerbaycan Türkçesine doğrudan doğruya bağlı diller değil, Azerbaycanoid** diller olarak göstermek isterim.) Sunçur grubunda (Gelügâh'ta olduğu gibi) *yeke*, *arvat* biçimlerini bulmaktayız. Şu da var ki,

**ayrıksal* Alm. 'isoliert' karşılığı kullanılmıştır. Çeviren.

***azerbaycanoid* 'Azerbaycan Türkçesine bağlılığı pek zayıf olan' anlamına. Çeviren.

Sunğur Türkçesi, kendisini öteki Azeri lehçelerinden açıkça ayıran ve başlı başına bir lehçe grubu olma niteliğini veren kimi özellikler geliştirmiştir, örn. burada $\bar{o} > (\text{açık}) \bar{ü}$ (Sunkur'da, Ferhâdhân'da *u*, Kurva'da *uə*); $\bar{ü} > (\text{kapalı ve biraz düzleşmiş}) \bar{ü}$; $\bar{o} > (\text{açık}) u$ ses değişimlerini bulmaktayız. 'Ev' için kullanılan \bar{iv} de ilgi çekicidir.

Şunu her zaman önemle belirtmek isterim: Zamanımızda İran türkoloji için en önemli ülkedir. Burada, yeryüzünün bütün öteki ülkelerinden daha çok buluşlar yapılması beklenebilir. İran makamlarının nazik tutumu, kuşkusuz gelecekte yapılacak araştırmalar için de dostça kolaylık sağlayacaktır.

Ek: Bu arada Göttingen'de Meşhed ağzından da malzeme derlenmiştir.